

תפילת נעילה ונשיאת כפיים ביום הכפורים

“שאל אביך ויגורך, זקניך ויאמרו לך”
(דברים ל"ב ז')

לכבודו של סבא שליט"א, עם יום הולדתו ה-90, אמרתי לרשום כמה הערות בסוגית יומא (פז ב), הדנה בתפילת נעילה של יום הכפורים ונשיאת כפיים בה. סבא ("אופא" בלשוננו, כידוע) ר' זאב כהן, נחקק בזכרוני מאז ומתמיד ככהן. לא זו בלבד ששמו הנקרא על כולנו הוא כהן, אלא גם תמיד משום מה הוא נראה בעיני כדמות טיפוסית של כהן, שעוד מעט ויעלה לשרת לפני ה' אלוקיו בבית מקדשו העתיד להיכנות בכ"א. זוכרני ימים בתל-אביב, כששדחה הייתי בביתם של הסבתא ו"ל וסבא יבל"א, ובוקר בוקר הייתי נלוה לסבא לבית הכנסת קרן-קיימת, שבו היה נוהג אז להתפלל, ורואה בתרדת קודש כיצד סבא, עם רגלו הקצרה, מקפיד לעלות לדוכן ולברך בקול גדול ובמבטא ברור וכמעט תוקפני, וכך היה נוהג בכל מקום אליו בא והגיע. וכמה שמחננו כולנו כאשר זכינו לארתו בביתנו שבסעד בחגיגת הבר-מצוה של בכורנו יוסף נ"י, וכאשר עלינו ארבעה דורות יחד לדוכן לברך את עמו ישראל באהבה.

הרכה למדתי מסבא. זכינו לגור בסמוך לו שנים הרבה, והוא-הוא אשר פתח לי את שערי הכלכלה המדינית והגיאוגרפיה, את העמקות שבמשחק השחמט, את העיון הפוליטי והויכוח התיאולוגי. הוא הראה לנו וממשיך להראות כיצד אדם גאה ובוטח בעצמו, המכיר בערך עבודתו ותפקידו, עוסק בו בכל מצב נתון ומתמסר לו בכל נפשו ומאודו. אם בעבר היו אלה עסקיו הפרטיים או עיסקי הכלל, הרי בימים אלה הדברים אמורים במרצו המפליא בעיסוקו בצרכי הציבור ובגמילות חסדים. יהיו נא, על כן, העיונים הבאים בבחינת ביטוי קטן-ערך להערצתנו לסבא, וברכת כולנו תלווהו ללכת מחיל אל חיל, מגמילות חסדים לאהבת ישראל ולתלמוד תורה, אמן כן יהי רצון!

נדפס ראשונה בספר יוכל לזאב וילהלם כהן, ה חנוכה תשל"ד, 23.12.1973

תפילת נעילה נזכרת לראשונה במשנה במסכת תענית פרק רביעי (דף כו א כבבלי). בתלמוד הירושלמי שם (ובמקבילתו בברכות פ"ד ה"א) מביא האמורא ר' לוי רמז לכך מלשון הכתוב "גם כי תרבו תפילה אינני שומע" (ישעיה א טו) — מאן שאם מרבים ישראל בתפילה, בדרך כלל, הקב"ה שומע! ולכן יש להרבות בתפילה ביום הכפורים, והיינו — להוסיף תפילה אחת על מספר התפילות הרגיל בכל המועדים. הרמב"ם רמז לכך בפרק א מהלכות תפילה הלכה ז:

וכן תקנו תפילה אחר תפילת המנחה סמוך לשקיעת החמה ביום התענית בלבד, כדי להוסיף תחינה ובקשה מפני התענית, וזו היא התפילה הנקראת תפילת נעילה, כלומר — ננעלו שערי שמים בעד השמש ונסתרה לפי שאין מתפללין אותה אלא סמוך לשקיעת החמה.

משנת תענית הנזכרת הובאה במסכת יומא (בבלי פו ב) ועליה מחלוקת האמוראים רב ושמואל בעצם מהותה והבנתה של תפילת נעילה:

תנן תענית: בשלושה פרקים בשנה כהנים נושאים את כפיהן ארבעה פעמים ביום — בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילת שערים, ואלו הן שלשה פרקים: בתעניות, ובמעמדות וביום הכפורים. מאי נעילת שערים? רב אמר — צלותא יתירתא (רש"י: מתפלל שבע כשאר התפילות), ושמואל אמר — מה אנו מה היינו (רש"י: אומר ואינו מתפלל).

כלומר, לדעתו של רב תפילת "נעילת שערים" הנזכרת במשנה היא אמנם תפילה נוספת על תפילות היום, ובמשמעות המילולית-מדויקת של המונח 'תפילה' — תפילת עמידה, הכוללת שבע ברכות, כשאר תפילות היום ביום הכפורים; ואילו לדעתו של שמואל אין תפילת נעילה כוללת אלא ברכה אחת, "מה אנו מה היינו", המכילה וידוי אחרון של יום הכפורים ואיננה 'עמידה' רגילה. והנה הקשה בעל גבורת ארי כאן (וכן הקשה כבר הרמב"ם ב"תוספת יום הכפורים") קושיא עצומה: הן המשנה, שבפירושה נחלקו האמוראים, עוסקת בנשיאת כפיים — וכיצד תיתכן נשיאת כפיים לדעתו של שמואל, כאשר אין ברכת עבודה ("רצה"), וכלל הוא בידונו, כי כל כהן שלא עקר רגליו בעבודה שוב אינו עולה? הגב"א והרמב"ם תירצו מה שתירצו בדוחק, עיי"ש בדבריהם הקדושים, ולדידנו עדיין הדברים צריכים עיון.

ב

בהמשך הסוגיא מביאה הגמרא קושייתם של בני הישיבה, המסתיימת במסקנה כי דבריו של שמואל אינם עומדים:

מיתיבי: אור יוה"כ מתפלל שבע ומתוודה, בשחרית מתפלל שבע ומתוודה, כמוסף מתפלל שבע ומתוודה, כמנחה מתפלל שבע ומתוודה, בנעילה מתפלל שבע ומתוודה (כלומר, מברייחא זו קשה לשמואל, שהרי מפורש בה כי בנעילה מתפלל שבע — בניגוד לדבריו שאומר רק 'מה אנו').
— תנאי היא! דתנאי: יום הכפורים עם חשיכה מתפלל שבע ומתוודה וחותם בוידוי, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים — מתפלל שבע, ואם רצה לחתום בוידוי — חותם! תיובתא דשמואל תיובתא.

דברי הגמרא קשים וסתומים: ראשית — מהו "תנאי היא" (היינו — הקושיא על שמואל מתורצת בעזרת מחלוקת תנאים), הלא גם רבי מאיר וגם חכמים אומרים על תפילת נעילה (יוה"כ עם חשיכה!) כי היא בת שבע ברכות! ושנית — אם אמנם "תנאי היא", מדוע "תיובתא דשמואל תיובתא"? כבר חשו בכך רבים מן האחרונים (ראה במהרש"א, בהגהות הבר"ח, בהגהות מהר"ב ורשב"ר, בהגהות מהר"י לנדא ועוד), ורובם ככולם הגיהו את הנוסח שלפנינו ומחקו את המלים "תנאי היא דתנאי"; הר"י ענגיל בגליוני הש"ס הציע לפסק אחרת את הקטע: "כמנחה מתפלל שבע ומתוודה, בנעילה מתפלל שבע; ומתוודה — תנאי היא, דתנאי" וכו'! כלומר: "תנאי היא" נאמר — כמאמר מוסגר — רק על הוידוי של נעילה, ולעולם הברייתא השנייה לא באה לתרץ את שמואל, ולפיכך עלו דבריו במסקנה בתיובתא! אלה דברים מבריקים, אולם האמת תורה דרכה. עיון בכתבי היד למקומו מוכיח, כי הסוגיא שלפנינו אינה אלא הרכבת-כלאיים של שתי נוסחאות חלוקות: הנוסחה האחת, שלפיה עולים דברי שמואל בתיובתא; וחברתה — לפיה אמנם נותרו דברי שמואל ע"י "תנאי היא", ולעולם לא עלו בתיובתא כלל! נוסחה ראשונה מצויה לפנינו בכ"י אוקספורד (כמובא בדק"ס לרנ"ן רבינוביץ במקומנו), וכיון לה הגאון מוילנא בהגהותיו כאן ברוח קדשו: "בנעילה מתפלל שבע ומתוודה — וחותם בוידוי, דברי רבי מאיר" וכו' (והמלים "תנאי היא דתנאי יוה"כ עם חשיכה מתפלל שבע ומתוודה" נמחקות כולן!). לפי נוסח זה אמנם ברייתא אחת בלבד לפנינו, ואין לקושיית "מיתיבי" תירוצ, ועלו דברי שמואל בתיובתא.

נוסחה שניה כתובה לפנינו בכ"י מינכן 95 (ואף היא מובאת, כמובן, בדק"ס כאן) ויש לנו עד גאמן עליה, הלא הוא רבינו חננאל (להלן בשולי דף פח ע"א בדפוס ראם-וילנא), וזה לשונה: "תנאי היא, דתנאי: יום הכפורים עם חשיכה מתפלל שבע

ומתוודה — דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים אין זקוק לשבע, ואם בא לחתום בוידוי — חותם". ותו לא מידי!

נמצא שמואל סובר לפי נוסחת כ"מ ור"ח (וכן הוא במאה שערים לרי"ץ גיאות, וראה ב"שערי שמחה' ח"א ע' סד) כדעתם של חכמים, כי אמנם בנעילה "אין זקוק לשבע", ולפיכך לא עלו דבריו בתירובתא.

בדפוסים שלפנינו נתערבבו הנוסחים, והובא "תנאי היא" מתלמודו של ר"ח, והובאו דברי חכמים וה"חיתובתא דשמואל" מתלמודו של רש"י (ע"י ד"ה וחותם בוידוי) ועפ"י גירסת כ"י אוקספורד והגהת הגר"א, ומכאן הקשיים וסתימת הלשון! (דומני כי ראשון העיר על הרכבה זו הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה ליומא, ע' 831-832, עיי"ש).

ג

רכינו חננאל פוסק הלכה כרב, משום שהלכה כמותו באיסורי. לכאורה הדבר קשה, מדוע פסק כאן כך, והלא שמואל סובר כחכמים ורב כרבי מאיר, ויחיד ורבים הלכה כרבים.

אולי אפשר לישב זאת כמין חומר; שהנה נחלקו בבבלי תענית (דף כו ע"ב) שלשה תנאים בענין נשיאת כפיים: לדעת רבי מאיר יש נשיאת כפיים בכל תפילות היום כולן; לדעת רבי יהודה נושאים כהנים כפיהן רק בשחריות ומוספין; ואילו לדעת רבי יוסי — מעין פשרה — נושאים הכהנים כפיים בשחרית ובמוסף ובנעילה, אך לא במנחה.

רב פוסק שם בגמרא הלכה כרבי מאיר; לפי זה ברור מדוע פוסק הוא כאן, כי נעילה חפילה שלימה היא (שהרי יש בה נ"כ). אמנם שמואל פוסק הלכה כאן כחכמים (ו "מאן חכמים? — רבי יהודה", ר' תענית שם), ויתכן כי פוסק הוא אמנם כרבי יהודה אף בענין נ"כ, וממילא ש"אין זקוק לשבע", ובה מיושבת אף קושיה הגבורת ארי שהזכרנו למעלה!

מכאן יובן גם מדוע מכריע רבינו חננאל להלכה כרב; שהרי פסקינו בתענית שם הלכה כרבי יוסי (שהכהנים נושאים כפיהם בנעילה, אף כי לא במנחה), ולכן במקומנו — לענין נעילה — לעולם ההלכה כרבי מאיר וכרב, כי תפילת נעילה כוללת שבע ברכות כשאר תפילות היום, ודו"ק. (במה שהביא רש"י בלישנא קמא גירסת התוספתא "וחכמים אומרים כל מקום שזקוק לשבע אף בשאר התפילות אם רצה לחתום בוידוי חותם" — מתבאר מה שפסק השו"ע בסימן תרו, שאין לחתום בוידוי במנחה, ובא להוציא מדעת חכמים הנ"ל, ואכמ"ל; גירסא זו של רש"י קרובה בלשונה לגירסת הר"ח וכ"מ, אף שהיא עדיין הפוכה במשמעותה, ועיין).

ד

לפי גירסת כ"י אוקספורד והגר"א עדיין יש להקשות, מה היתה ההוה אמינא של שמואל; אם כל התנאים כולם, הן ר"מ והן חכמים, סבורים, כי בנעילה מתפלל שבע, מהיכי תיתי לחלוק ולומר, כי אינו אומר אלא "מה אנו מה חיינו"?

בהמשך הסוגיא מביאה הגמרא מעשה:

עולא בר רב נחית קמיה דרבא, פתח ב'אתה בחרתנו' וסיים ב'מה אנו מה חיינו' ושבתיה (ועי' רי"ף ורא"ש שהביאו מעשה נוסף באותה מתכונת); רב הונא בריה דרב נתן (וכראשונים הנ"ל וכן בב"ח אות ג הגיהו "רב נתן אבוא דרב הונא בריה דרבן נתן" עיי"ש) אמר — ויתיד אומרה לאחר תפילתו;

ומכואר, שמה שאמר עולא בר רב היה בציכור ("נחית קמיה דרבא" פירושו, כי עולא ירד לפני התיבה בבית מדרשו של רבא, והשוה לתוספתא ר"ה פ"ב שהובאה בבבלי ר"ה לב א "וכשקידשו ב"ד את השנה באושא ירד רבי יוחנן בן ברוקא לפני רשב"ג ועשה כר' יוחנן בן גוריון"), ולכן הוסיף רב הונא כי היחיד אומרה לאחר תפילתו, משמע שכציכור אומרה בתוך התפילה; וקשה לפי זה מדוע שיבח רבא את עולא בר רב, והלא עשה כהלכה וכרב (שהתפלל שבע) ומה ענינו של שבח לכאן? וכבר הקשה כן רבינו החתם סופר ב'חידושי סוגיות' (מונקאטש תרס"ב ע' מט ב), ותיריך עפ"י מה שכתב המהר"י חאגיז בהלכות קטנות, שמי שהאריך בסעודה שלישית של שבת לתוך הלילה, שצריך להזכיר של שבת, אך אינו יכול לומר "כי יום זה גדול וקדוש", שהרי כבר לילה הוא; לפי זה — איך יכול לברך בסוף נעילה (ולדעת רב זמן נעילה הוא "נעילת שערי שמים", כמכואר לקמן והביאו כאן רש"י בר"ה נחית קמיה דרבא, והיא השקיעה!) "יום צום הכפורים הזה", והלא יש בכך משום שקר? והנה, מעיקרא דדינא צריך היה להתחיל ב"מה אנו" ולסיים בשבח בברכת קדושת היום, ועולא — משום הקושי הזה שאמרנו — הפך את הסדר והקדים ברכת קדושת היום, כדי שלא לומר שקר, ומשום כך שבחו דבא. ובזה גם הרוזחנו מדוע נטה רש"י לפרש מחלוקת האמוראים בירושלמי בפירוש זמן נעילה עד כאן, ודבריו יפים ומאירים!

אעפ"כ מידי דוחק לא יצאנו, ועדיין מן התימה הוא מדוע שבחו רבא על אשר לכאורה עשה הן כרב והן כשמואל — והלא לא עשה אלא כרב (ועי' בפירוש ר"ח, כי המעשה והשבח מוסבים על דעת חכמים, שאמרו "אם בא לחתום בוידוי תחתם", ויתכן כי הכוונה שחתם "בא"ה הא"ל הסולחן" וכמ"ש רש"י למעלה וכן הזכיר בעל המאור חתימה זו בשם רס"ג, ואכ"מ להכנס לכל זה, וראה לקמן).

בסיום סוגיין מביאה הגמרא דעת רב, כי תפילת נעילה פוטרת את של ערבית: אמר רב: תפילת נעילה פוטרת את של ערבית; רב לטעמיה — דאמר צלותא תירא היא, וכיון דצלי ליה, תו לא צריך! ומי אמר רב הכי, והא אמר רב 'הלכה כדברי האומר תפילת ערבית רשות (ברכות כז ב?) — לדברי האומר חובה קאמר.

משמע מכאן, כי אם נפסוק הלכה כרב שבנעילה מתפלל שבע, שוב אין אנו צריכים להתפלל ערבית במוצאי יום הכיפורים; וקשה, מדוע אנו מתפללים אף על פי כן? (ואין לומר, כי אנו מתפללים כיון דקי"ל תפילת ערבית רשות, ולמ"ד כן לא אמר רב מה שאמר; שהנה דנו בשאלה קרובה לזה בתוספות כאן ד"ה והאמר רב עיי"ש, ומדבריהם מתבאר, כי ה'חובה' שמדובר בה היא בגדר 'מצוה', ואם למ"ד תפילת ערבית רשות — אין לנו לבטלה בחינם; ורק במוצאי יוה"כ, שמצוה לטרוח בסעודה — אם נעילה פוטרת, אפשר ויש מקום לבטלה, עיי"ש באורך דבריהם, וסוגיא זו דורשת עיון נוסף ואכמ"ל, ועי' בחת"ס הנ"ל שהאריך בזה). ויעוין ברי"ף כאן, שמשמע ממנו, כי אמנם להלכה לא היינו צריכים להתפלל ערבית (ועי' בשיטת ריב"ב על הרי"ף הנ"ל), אלא שקבלנו כך על עצמנו, אבל שאר הראשונים (ראה באורך בדברי הרא"ש כאן) אינם סוברים כמוהו, ונראה כי לדעתם אין בזה הלכה כרב, וצע"ג הכיצד ארכבו אתרי רכשי?

רש"י הביא כאן מחלוקת האמוראים בירושלמי מהי נעילת שערים; לפנינו בירושלמי היא "נעילת שערי שמים", היינו השקיעה (רב), ואילו לדעת רבי יוחנן היא נעילת שערי היכל (או העזרה), שלפי רוב הראשונים הוא מוקדם בכחחצית השעה לשקיעה (ה'מנהיג' מאחרו, ויש בדבריו כדי לישב שיטת הרמב"ם בזה, שלכאורה עירב דבריהם — וראה דבריו בפרק א של עיוננו, ואמכ"ל). להלכה נקוט בידינו, כי "רב ורבי יוחנן — הלכה כרבי יוחנן", ולפי"ז צריך להתפלל נעילה קודם השקיעה (ועי' במחצית השקל על או"ח רי"ש סימן תרכד, שחקק אם הכוונה לתחילת התפילה או לסופה, וכן עסק בזה החת"ס, ולדבריו נראים דברים אחרונים, היינו שהכוונה לסוף התפילה), וממילא שאין הלכה כרב שנעילה פוטרת של ערבית (אומנם, לדעת רב בברכות אפשר כמעריכ אף לפני השקיעה, וכן היא דעת רבי מאיר, ועלו דבריהם בשיטה לאורך כל הקו — הן לענין הזמן והן לענין שבע ברכות!).

אבל הר"ן (בפירושו על הרי"ף כאן) גורס במחלוקת הירושלמי רב ושמואל, וכן הוא בעטור ובשבלי הלקט ובכ"מ המביא דברי הר"ן, וכידוע באיסורי — הלכה כרב לעומת שמואל, ואם כן היינו צריכים באמת להיפטר בנעילה מתפילת ערבית!

עלו בדינו כמה וכמה קשיים, ואם שיש לתרץ כל אחד מהם לפי ענינו, ראינו כמה ריחוקים בתירוצים. נחזור ונסכם בקצרה את הקשיים לנוחיות המעיינים:

1. קושי הגב"א והתוספת יוה"כ לשמואל כיצד יעלו הכהנים לדוכן;
 2. גירסת הרפוסים המורכבת והקשה בענין "תנאי היא" — "תיובתא דשמואל";
 3. לגירסת כ"א והגר"א, מהיכי תיתי לשמואל שאומר רק "מה אנו"?
 4. מהו השבח ששבח רבא את עולא בר רב, והלא לא עשה אלא כרב בלבד?
 5. מדוע אין אנו פוסקים כרב לענין "נעילה פוטרת את של ערבית"?
- ולפי דמסתפינא הייתי מציע לבאר כל הענין בפשטות גמורה, אלא שאין בי עזות פנים כלפי גאון הפרשנים ואלוף הראשונים רבינו רש"י הקדוש. אף-על-פי-כן אציע את דברי לפני היושבים על מדין, שמא ימצאו, כי אולי לכך נתכוון אף רש"י, או שמא אין פירושו אלא לגירסא אחת, ודברינו יעלו לגירסא אחרת; ואף אם אין בדברינו כל ממש, מכל מקום תורה היא וללמוד אנו צריכים, ויה"ר שלא ניכשל בדבר הלכה. וזה החילי בע"ה:

לעולם לא נחלקו רב ושמואל אם מתפלל שבע אם לאו, ואף שמואל סבור כי בנעילה מתפלל שבע כשאר תפילות היום; במה נחלקו — בברכה האמצעית, שלדעת רב אומר בה ברכת קדושת היום כשאר התפילות, ואילו לדעת שמואל מיוחדת היא תפילת נעילה, שבברכתה האמצעית יש לומר "מה אנו מה חיינו" ולחתום ב"האל-הסולחן" — "חותם בידוי"!

לפי הסבר זה מיושבת כל הסוגיא כולה, ומתורצות כל קושיותינו אחת לאחת:

לקושיא 1: אין הקושי מתחיל כלל, שהרי גם לשמואל נושאים כפיים כבכל תפילה, ויש בה שבע ויש בה עבודה, ופשוט.

לקושיא 2: לדברינו מוכתרת היא גירסת "תנאי היא", שבאמת סובר שמואל כרבי מאיר, "שחותם בידוי" בנעילה (והכוונה לאמצעית, ולא לאחר התפילה!), ובוזה גם הרווחנו שהלכה כרביס-חכמים וכרב, ואין צריך לפלפולינו בפרק ג'! (וקצת קשה לשון "תיובתא דשמואל תיובתא", ושמא משום שהלכה כרביס, ואולי באמת אין לגרוס כן וכמ"ש הכי"מ, ועכ"פ בודאי שזו אינה שיטת הר"ת).

לקושיא 3: גם זו פשוטה היא עתה, שיש לו לשמואל תנא לסמוך עליו, ואף לדעתו מתפלל בנעילה שבע וככולי-עלמא.

לקושיא 4: באמת עשה עולא בר רב הן כרב והן כשמואל, והפלא ופלא! (וראה במחזור ויטרי ע' 394). וצריך לומר, כי עולא בר רב, שסיים ב"מה אנו", לא חתם בברכה (שאם כן — היה עושה כשמואל ולא כרב) אלא אמר את הנוסח וחתם

ב"מלך מוחל וסולח וכו' בא"י מקדש ישראל ויוה"כ", וזהו שאמר אח"כ רב הונא, כי היחיד אומרה אתרי תפילתו — ואף כאן בלא ברכה, ודו"ק!
 לקושיא 5: לדברינו, לא נרויח מאומה אם נפסוק בענין "נעילה פוטרת" כשמואל, שהלא אף לשמואל יש שבע ברכות כאן, ואם כן מהו שאמרה הגמ' "רב לטעמיה"? על כרחנו, שכונת הגמרא בזה למחלוקת רב ושמואל (לגירסת הר"ן!) בענין זמנה של נעילה: לרב — לאחר השקיעה, ולכן פוטרת נעילה את של ערבית (ושמא כך יש לפרש "צלותא יתירא" — תפילה מאוחרת!; עי' ע"ז דף ט סע"ב בשטר שהיו בו שש שנים "יתירתא", וסברו חכמים לומר כי מאוחר הוא), ואילו לשמואל — זמנה לפני השקיעה, ולכן אינה פוטרת את של ערבית; וממילא שאנו יכולים לפסוק הלכה כרב בענין גוסס נעילה — ויחד עם זאת לפסוק כשמואל לענין זמנה, ולכן אין נעילה פוטרת את של ערבית, ואין כאן 'ארכבה אתרי רכשי'.

למדנו כי עכ"פ חובה עלינו כיום הקדוש להרבות בתפילה ותחנונים, ונישא כפיים אל א-ל בשמים כי יפתח לנו שערו, הן בשמים ממעל והן בהיכל הקודש בירושלים, ונוכה לשוב בחשובה שלימה ולראות בביאת הגואל כב"א.